

Pál József

Herczeg Gyula a magyar próza stílustörténetének megalkotója

Herczeg Gyulával 1989. március 31-én beszélgettem először hosszabban. A szegedi egyetem olasz tanszékének éppen kinevezett vezetőjeként kértem lehetőséget a találkozásra, amit ő azonnal és láthatóan szívesen fogadott. Budapesti lakására hívott, s dolgozószobájában órákon át beszélgettünk. Meglepően tájékozott volt szakmai tevékenységemről – s anélkül, hogy kifecsegnék olyan dolgokat, amelyek szebbek elhallgatva – *expressis verbis* örömet fejezte ki ama tény kapcsán, hogy „kívülről” jövök a hazai italianisztika egyik fontos helyére, hosszasan ecsetelve szinte egyetlen magyar mesterem, a komparatista-germanista Vajda György Mihály érdemeit, akinek a tanszékén előzőleg közel másfél évtizedig dolgoztam, s akinek atyai-baráti tekintete alatt pályám elindult. Herczegnek Vajda volt a garancia az ifjú tanszékvezető (ahogyan mondta: „titán”, hozzá téve, hogy ő „a másik titán”¹) tekintetében. Közvetlenül ettől kezdve tapasztalhattam figyelmének, barátságának, segítségének számos jelét. Pedig ennél sokkal régebből is és mélyebbről is múlhatatlan hálával tartozom neki.

Az olasz kultúra szeretetével átítatott, gyömrői művészcsalád gyermekeként 1967-ben a közeli monori gimnáziumba jelentkeztem. Herczeg Gyulának volt köszönhető, hogy a Pest megyei faluban akkor olasz tagozat működött. Professzor úr tekintélyével, kapcsolataival és az olasz ügy iránti mérhetetlen és önzetlen lelkesedésével el akarta és el tudta érni a tagozatos oktatás elindítását az akkor alakult József Attila Gimnáziumban. A kötelező orosz mellett csak olaszból volt tagozatos, azaz heti hat óra keretében folyó oktatás. Akkor három tanár tanított olaszt, Oláh Lujza, az alapító-igazgató lánya, Simon Gyula és, két éven keresztül, Weber Péter. Simon Gyula osztályaiból a tanítványok közül sokan választották az olasz szakot (mint például a művészettörténész Ordasi Zsuzsa), ő maga pedig rendkívül sikeres középiskolai tanári munka mellett jelentős műfordítói és irodalomtörténeti tevékenységet folytatott és folytat. A Herczeg-életmű egészéhez képest nem túlzottan jelentős „Monor-project” is olaszos életpályákat indított el, hatott, alakított a hazai italianisztikán.

Az elmúlt évszázad második felének egyik legnagyobb nyelvésze nem vonult a nemzetközi szakmai elismerés biztosította alkotói magányba, hanem misszionárius lelkülettel küzdött minden olyan célért, amely szerinte a hazai olasz nyelvtudás és műveltség ügyét előbbre vihette. Nagyon széleskörű és alapos szakmai tudásával nem érezte ellentétesnek vagy „méltóságon alulinak” az oktatás- és tudományszervezés mindennapi küzdelmeiben való részvételt, lett légyen szó az olasz szerepéről a közoktatásban vagy egyetemi tanszék(ek) szervezéséről. A kettő kiegészítette egymást, mindkettő megoldandó feladat volt. A szervezést inkább morális kötelességének érezte, semmint „intézményes” feladatának, mivel pályája nagy részében nem volt az egyik olasz tanszék vezetője sem.

A közelmúlt tapasztalatai² alapján is bátran állíthatjuk, az olasz szakemberek körében Herczeg Gyula (el)ismertsége semmit sem csökkent az évtizedek alatt, híre semmit sem

¹ „...di necessità qui si registra” (Pg. XXX.63)

² A szegedi olasz tanszék Római Magyar Akadémián tartott bemutatkozása (2008. október 28) során jelentős nyelvészek és irodalomtörténészek méltatták a magyar italianistákat, külön említve Szauder József, Klaniczay Tibor, Fogarasi Miklós mellett Herczeg Gyula nevét, hogy az ő olasz stilisztikai műveinél (*Lo stile indiretto*

kopott a halála óta eltelt tizenhárom esztendőben, ami – ebben a szakmában – csak a legnagyobbak sikerülhet.

A két nyelv határán álló szótáríró³ Herczeg Gyula éppannyira volt italianista mint hungarológus. A magyar irodalmi prózáról szóló tanulmányok döntő többsége stílselemzés vagy inkább stíluskutató. Az 1970-es évek derekától kezdődően foglalkozott egy összefoglaló monográfia létrehozásának munkálataival: a tíz év alatt három kötetben megjelent mű a kronológiai renddel ellenkező irányba halad. Először *A modern magyar próza stílusformái* 1975-ben (1979-ben újabb kiadás), majd *A XIX. századi magyar próza stílusformái* 1981-ben, végül *A régi magyar próza stílusformái* 1985-ben látott napvilágot, mindhárom a Tankönyvkiadó gondozásában, természetesen igazodva a középfokú és egyetemi oktatás igényeihez. E körülményhez való igazodás – a fentiek alapján is nyilvánvaló – egyáltalán nem eshetett nehezére. Népszerűsítő céljában hasonló jellegű, korábban írt mű az *Olasz leíró nyelvtan* (Budapest, 1970) is, amely nem a szaktudósoknak, hanem az olaszul tudó, művelt magyar olvasó számára készült.

A kötetek újdonsága nem abban áll, hogy a szerző tudományos ismeretek népszerűsítésére vállalkozik, hanem abban, hogy nyelvészként, stilisztaként összefoglaló művet ad ki irodalmi jelenségről, s nem pusztán valamilyen részletkérdésről egy szakfolyóirat hasábjain. Az elsősorban „italianista nyelvészként” kategorizált Herczeg a magyar irodalom oktatásának fontos háromkötetes tankönyvét írta meg. Vállalkozásának szintetikus jellege merőben új volt: előtte senki sem vállalkozott arra, hogy a kezdetektől (16. század legeleje) az 1970-es évekig számos idézettel illusztrálva irodalmunkon végigvezesse ezt a témát. A rendszeres magyar verstan (Horváth János) vagy stilisztika (Fábián Pál, Balázs János, Szathmári István) vonatkozásában több előzményre támaszkodhatott volna.

A szakmaiakon kívül Herczegnek más jellegű nehézségekkel is szembe kellett néznie, hogy pontosan milyenekkel, azt az elsőként megjelent kötet aláírás nélküli⁴ *Előszava* árulja el. (Herczeg mindig *Bevezetést* írt.) A Kiadó hangja feltehetően a *formalizmus* vádjá ellen akarja már előzetesen megvédeni a kötetet, amikor „helyre teszi” a tartalomra kevésbé figyelő elemzéseket. Miután a megállapítja, hogy a művekből kell kibontani az író közlendőit, kijelenti „Herczeg Gyula könyve a teljes elemző tevékenység *egyik oldalát* állítja előtérbe, módszertani példát mutatva a prózai műelemzés egyik rész-eljárására. A gyakorló tanároknak a stílselemző módszert be kell illeszteniük a műelemző tevékenység egészébe.” (1979, 7) Nem tudható, bántotta-e a szerzőt az irodalmi művek nyelvi megalkotottsága elemzésének a másodrendűvé degradálása? Vagy csak tudomásul vette a hazai ideológiai állapotok elmaradottságát. Saját szövegében sohasem rendelte a tartalmi mondanivaló alá a stilisztikai elemzésből logikusan és tárgyyszerűen levonható következtetéseket. De ez utóbbiakat nem is abszolutizálta.

Azonban nem az ideológiai elvárásokhoz való igazodás jelentette számára a legfőbb konfliktust. Néhány sorral az előbbi kiadói mondatok után, a *Bevezetésben* finoman visszautasítja az abban foglaltakat. „A tartalom és az ideológiai magatartás kifejeződése például a mondatszerkezetekben nem közvetlen és nem elsődleges.” (1979, 9) Sokkal inkább egy szakmai kérdés, amely éppen a két tudományterület viszonyát illeti. A bevezetőben többször is elmagyarázza, hogy nem *irodalomtörténeti*, hanem próza-stílusforma történeti összefoglalást akar adni. A stíluson a tartalom nyelvi burkát, a mondatszerkezeteket, illetve a

libero in italiano, Firenze, 1963, *Lo stile nominale in italiano*, Firenze, 1967, *Sintassi e tecnica della prosa del Foscolo*, Budapest, 1980, *Manzoni „L'eterno lavoro”*. Milano, 87 stb.) az adott témában azóta sem írtak jobbat.

³ Koltay-Kastner Jenő születése századik évfordulójára 1992-ben rendezett szegedi emlékülésen Herczeg Gyula összehasonlította az ő Olasz-Magyar Szótárát (1952) Koltay Magyar-Olaszával. Koltay nem lévén nyelvész erősen támaszkodott az övére, helyenként csak „megfordította” a rendelkezésére álló Herczeg-féle cédulaanyagot

⁴ Valószínűleg a kötet felelő szerkesztője, Dr. Honffy Pál írta.

képlátás bizonyos kérdéseit értette. Kutatói módszere leginkább a nyelvészeti strukturalizmus hatását mutatja. Nehéz lenne azonban közvetlen befolyásról beszélni, hiszen Herczeg Gyula tudósi eredetisége, irodalmi érzékenysége és kérlelhetetlen rendszeressége mindenféle jelentősebb külső hatás nélkül is hasonló eredményre vezetett volna.

Elemzéseit három szempont köré csoportosította: az első a közlésmódok, az egyenes, függő és a bevezető ige és kötőszó nélküli szabad függő beszéd, a második a leírás szerkezetének, a harmadik az összetett mondat szerkezeti felépítésének a vizsgálata. A modern prózai kötet elsősorban olyan kategóriákat alkalmaz saját szempontjai szerint, amelyeket az irodalomtörténet írás is: realizmus, impresszionizmus, expresszionizmus, új klasszicizmus stb. A később írt, de korábbi irodalomtörténeti anyagot bemutató XIX. századi és régi magyar kötet elhagyja ezeket a megjelöléseket és tisztán nyelvészeti, szintaktikai alfejezet címeket alkalmaz. Szinte ugyanazt a hármat-négyet mind a két kötetben: mondatszerkezet, közlésmódok rendszere, ritmus, leírás. Az alcímek fölé általános tendenciát (mintegy kor- vagy nagyobb csoportra jellemző stílust) jelölő meghatározást helyez. A Kazinczyig tartó régi részt öt fejezetre osztja: *Az életszerű stílus*, *A mesterkélt stílus*, *Szenvedély és mértéktartás*, *A tárgyiasság felé*, *A világos stílus*, a XIX. századit háromra: *A fennkölt stílus*, *Életszerűség és mértéktartás*, *Századvégi kaleidoszkóp*.

Az irodalmi irányzatok közismert meghatározásaival, mint a reneszánsz, a barokk, a manierizmus stb. a stilisztikaiak nem mutatnak közvetlen összefüggést. A második kötet elején szükségesnek tartotta leszögezni ezt a tényt: „...stilisztikai kategóriáink nem szolgálhatnak a közközén forgó irodalomtörténeti besorolások, állítások, értékelések nyelvi, nyelvtani alátámasztására. Elemzéseink kizárólag nyelvi tényeket tárnak fel, amelyek összefüggéseikben, továbbá fejlődésükben sajátos rendszert tükröznek.” (1981, 8) Majd elismétli: „...stilisztikai korszakainkat nem azonosítottuk az irodalomtörténeti korszakokkal, beosztásokkal, elnevezésekkel.” (1985, 5). Az irodalomtörténészek által kidolgozott fejlődésrajz mellett Herczeg bemutat egy másikat is, amely nyelvi tények rendszerszerű egymásba alakulását mutatja. A fejlődésnek küldő okai vannak, „de a nyelvi jelenségeknek... sajátos mozgásuk van, amely belső adottságokból folyik...” (1985, 6). Ezzel számos ponton árnyalja, finomítja, sőt szilárdabb alapokra helyezi irodalomismeretünket.

Herczeg sajátos szempontú magyar irodalma természetesen nem törekszik arra, hogy abban az értelemben legyen fejlődéstörténet, hogy a korábbi rosszabb, mint az újabb. Mindazonáltal egyértelmű a vonzalma az életszerű stílus iránt. Az erre való törekvést már a közép latin és olasz minták alapján készült régi kódexeinkben is felfedezni véli, „rövidmondatosság és ... halmozáson alapuló ritmus, párhuzamosság egyaránt jellemzi szépirodalmi jellegű kódexszövegeinket.” (1985, 7) A minta a XIII. századi Adam de Salimbene, aki eltérve a klasszikus formáktól, egyszerűségével a szerző anyanyelvét, a beszélt lombard-olasz nyelvet tükrözte, illetve az egy évszázaddal későbbi Franco Sacchetti, aki olasz nyelvű novelláiban tökélyre emelte a rövidmondatosságot.